УДК 904"652"(497.11)

Марко Поповић

ОСТАЦИ АНТИЧКОГ СИНГИДУНУМА У УРБАНОМ ЈЕЗГРУ САВРЕМЕНОГ ГРАДА

Трагови дуге историје града, који је пре готово два миленијума заснован крај ушћа Саве у Дунав, у лику савременог Београда готово да и нису присутни. Ретка су стара европска урбана средишта која су током свог дугог трајања толико пута била рушена и поново грађена, као што је то био случај са овим градом. Изузетан стратешки положај, на граници великих европских регија и главној копненој саобраћајници ка Блиском Истоку, често је стајао на путу освајањима и ратним походима, миграцијама и трговачком промету, што је утицало на успоне и падове града и предодређивало његову судбину. Град на Дунаву – великој европској реци, која је често раздвајала државе и народе, доживљавао је сударе цивилизација кроз рушења затеченог и изградњу новог, битно различитог од претходног. Средњовековни Београд након освајања добија лик турске касабе, да би под аустријском окупацијом на њеним рушевинама никао нови барокни град. Повратком Турака поново нестају европска здања, да би тек током прве половине 19. века, рушењем орјенталне вароши, започео развој савременог града. И као што се то дешавало више пута на овом тлу, стара урбана структура са својим здањима брзо је ишчезла пред новим грађевинама, не остављајући трагове континуитета. У том процесу брзе урбанизације нису остали поштеђени ни трагови ранијих епоха, похрањени у слојевима земље под савременим градским ткивом. Темељима нових здања, Београд полако али сигурно уништава, поред осталог, и последње трагове свог давног претече – античког Сингидунума. Суочени са тешко решивим проблемом и немоћни да зауставе процес уништавања, истраживачи и становници на пољу заштите споменичког наслеђа тако постају сведоци чина разарања, покушавајући да прикупљеним подацима сачувају за будућност мале фрагменте давно изгубљене слике овога града.

О римском Сингидунуму код нас је доста писано. Најчешће су то извештаји о истраживањима или појединим налазима[1], топографији[2], а разматрана су и питања у вези са настанком и развојем античког гра-

1. Д. Гарашанин, Археолошки споменици у Београду и околини, Годишњак Музеја града Београда I, (1954) 45 – 97; Ј. Тодоровић – М. Бирташевић, Археолошки споменици у Београду и околини, Годишњак МГБ. II, (1955), 34 – 42; Д. Бојовић, Прилог урбаној историји Београда у периоду римске доминације, Годишњак града Београда XXII, (1975), 5–6; Id, Археолошко наслеђе Београда, Музеј града Београда – каталог изложбе 27, (1985), 87–95; М. Поповић, Антички Сингидунум, досадашња открића – могућности даљих истраживања, in: Singidunum I (1996), у припреми за штампу.

2. В. Кондић, Основни елементи топографије Сингидунума, ин: Историја Београда 1, (1974), 72–88; J. Todorović–V. Kondić, Keltski i rimski Singidunum, Beograd 1971.

да[3]. Исказана мишљења на основу расположиве грађе, односно садашњег стања истражености, често без довољног утемељења, још увек су само полазна основа за даља трагања у будућности. До нових открића наша слика о Сингидунуму остаће и даље фрагментарна. Стога се овом приликом нећемо детаљније бавити историјом античког града, нити прегледом досадашњих истраживања, већ ће наша пажња превасходно бити усмерена на стање очуваности античких остатака и могућности њихове презентације у урбаном језгру савременог Београда.

Свет антике са својом развијеном цивилизацијом закорачио је на ово подручје последњих година старе ере. Продор Римљана на данашњу територију Београда имао је своју предисторију обележену ратовима, који су током првог века пре наше ере вођени са затеченим келтским становништвом, као и упорним настојањима освајача да се учврсте на овом стратешки важном делу Подунавља. Заузета територија, уклапањем у оквир римске државе, укључена је у токове античке цивилизације у друштвено-политичком и економском погледу, што је било од далекосежног значаја за њен даљи развој. Као једна од последица освајања био је и настанак античког Сингидунума, давног претече савременог Београда. За римску државу, која је током првог века успоставила своје границе на Дунаву, положај брега изнад ушћа Саве имао је сигурно велики одбрамбени значај. Стратешке предности овог места на новој граници Империје биле су уочене, изгледа, веома рано.[4] Чврста војна и административна организација на подручју дунавског лимеса успостављена је у време императора Домицијана. Године 86. ранија провинција Мезија подељена је на две нове – Горњу и Доњу Мезију. На подручју Горње Мезије тада се налазила легија *VII CLAUDIA*. Исте године, ради ојачања одбране на горњомезијском лимесу, пребачена је из Далмације легија *IV FLAVIA*. Није поуздано утврђено где је ова легија смештена по доласку у Подунавље. Нешто касније, по окончању Трајанових ратова у Дакији, вероватно тек крајем друге деценије другог века, легија *IV FLAVIA* коначно је пребачена у Сингидунум, где ће остати све до краја антике[5].

Долазак ове легије, са којом се Сингидунум током свога постојања развијао и у великој мери поистовећивао, несумњиво је омогућио његово прерастање у антички град. Легијски логор представљао је центар око кога ће се у наредним столећима развијати градско насеље. Већ у првој половини другог века, вероватно у време императора Хадријана, Сингидунум постаје municipijum, а средином трећег века колонија[6]. Судећи по археолошким налазима, успон града може се јасно пратити од краја другог, па све до друге половине четвртог века. Приликом инвазије Гота град је, изгледа, претрпео велика пустошења од којих се до коначног уништења 441. године више није опоравио[7]. После хунског разарања Сингидунум је остао у рушевинама све до првих деценија 6. века. Поновно успостављање границе Царства на Дунаву довело је до оживљавања порушеног града. Међу тврђавама које је Јустинијан обновио, Прокопије истиче и Сингидунум. Међутим, та обнова није била дугог века. Године 584. град су први пут заузели Авари, а затим поново 596. године, када је разорен један од градских бедема. Коначан пад Сингидунума, средином друге деценије 7. века, означио је слом античке цивилизације на овим просторима[8].

Досадашња открића, иако често без основних података о структури и стратиграфији слојева, као и документације о откривеним остацима архитектуре, дају ипак глобалну слику о топографији и урбаној структури, као и етапама развоја античког Сингидунума[9]. Извесна сазнања до којих се дошло, посебно она која указују на значајне измене некадашњег рељефа у старом језгру Београда, уз податке о зонама потпуног уништења античких остатака, представљају драгоцено полазиште за даља истраживања, али указују и на потребу ревидовања неких досадашњих закључака. (План I) Расположива документација о траговима античког урбаног наслеђа, уз критичку анализу, могла би бити основа за размишљања о стварним могућностима уклапања фрагмената римских здања у структуре савременог града. Ова питања, без детаљнијих залажења у

3. M. Mirković, Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd 1968; М. Гарашанин, Антички Сингидунум, in: Историја Београда 1, (1974), 51–71; M. Mirković, Singidunum et son territoire, in: Inscriptions de la Mésie Supérieure (IMS), vol. I, Beograd 1976, 21–43, са детаљним прегледом и коментаром изворне грађе о Сингидуниму.
4. М. Мирковић, Римски градови, 27–28.
5. Оп. цит. 30–32.
6. Оп. цит. 44.
7. Q. Bjelajac–V. Ivanišević, Les témoignages archéologiques des Grandes Invasions à Singidunum, Старинар XLII, (1993), 123–139.
8. В. Поповић, Les témoins archéologique des invasions avaro-slaves dans l 'Illyricum Byzantin, Mélanges de l'école fransais de Rome 87, (1975), 489–496.
9. М. Поповић, Антички Сингидунум, у припреми за штампу, са детаљним прегледом свих досадашњих налаза.

План I
Стање очуваности античких културних слојева:

1. уништени антички слојеви,

2. антички трагови под високим резентним насипима

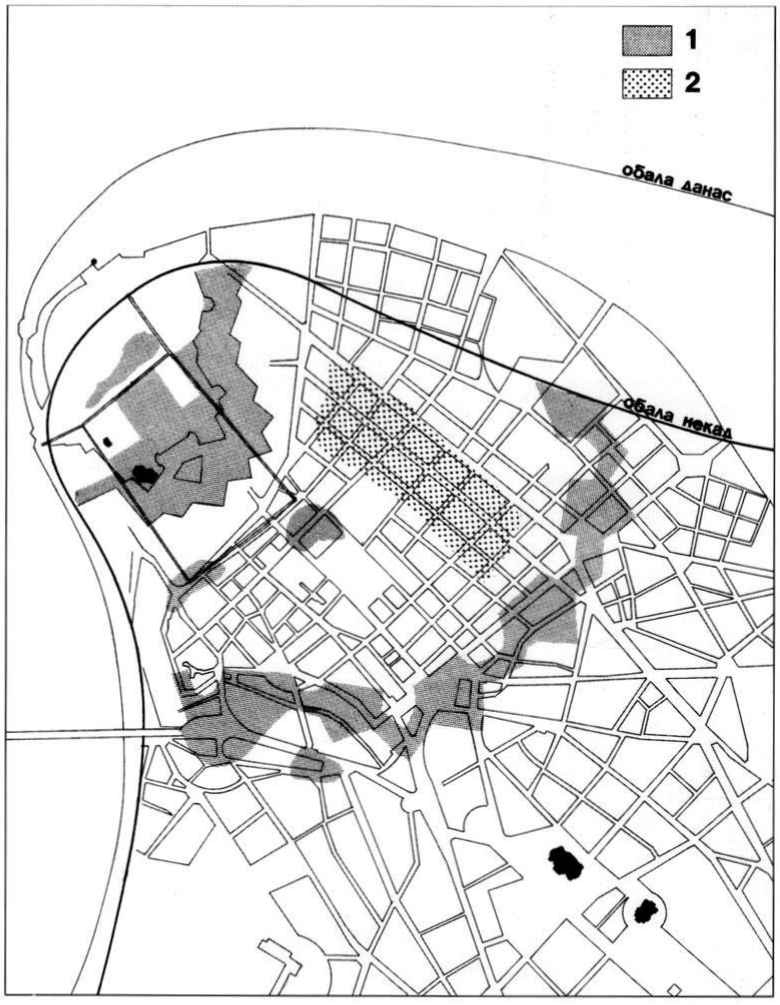

I

разматрања других проблема античког Сингидунума, биће предмет нашег даљег излагања.

У току вишегодишњих археолошких истраживања која су вршена на простору Београдске тврђаве, као и на делу данашњег Дорћола, уочено је да се садашњи положај речне обале битно изменио у односу на стање када је настајао антички град[10]. Анализа хидролошке ситуације на ушћу, уз податке из археолошких сонди, показује сталну тенденцију померања десне речне обале ка средишту водотока, што указује да је почетком нове ере, уместо доњоградске заравни у подножју брега постојао само један релативно мали појас обале, чија се ширина, погодна за насељавање кретала између 50 и 60 м. То је, уствари, била блага падина која се од стеновитих литија спуштала према обали, са висинском разликом на поменутој ширини од око 10 м. Нешто равнији простор у приобаљу, судећи према положају трагова ан-

10. М. Поповић, Београдска тврђава, Београд 1982, 23 –24; Ж. Шкаламера – М. Поповић, Урбани развој Дорћола, Годишњак града Београда XXV, (1978), 215–216.

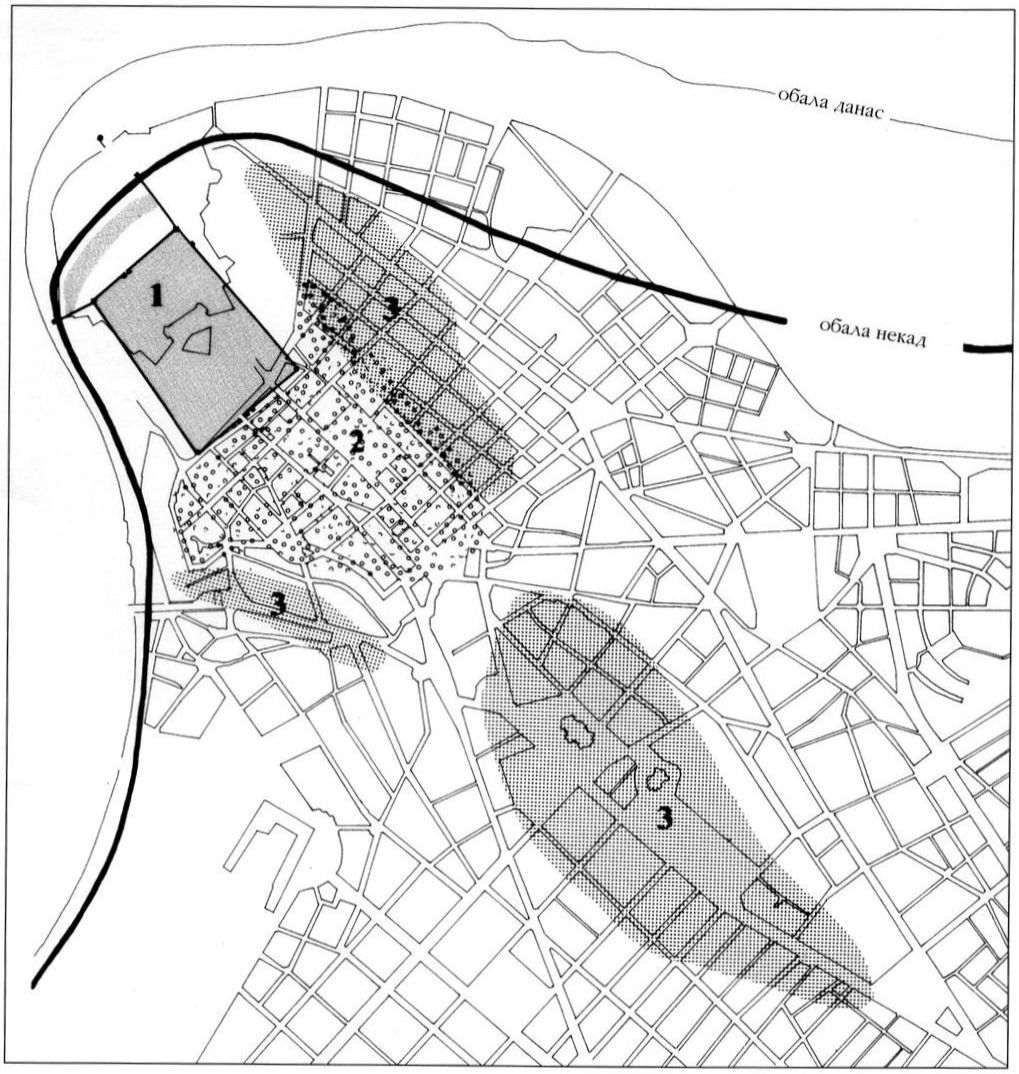

II

План II

Топографска ситуација Сингидунума у III–IV веку:

1. легијски логор,

2. цивилно насеље,

3. некрополе

тичких објеката, постојао је само на простору каснијег Западног подграђа Београдске тврђаве[11]. У зони Дорћола положај некадашње обале може се претпоставити између улица Високог Стевана и Солунске, што значи да цео тај садашњи део града лежи на седиментима новијег порекла, без трагова старијих културних слојева[12]. Знатно је измењен и изглед брега на коме се некада налазио антички каструм. Са његове северозападне и југозападне стране налазиле су се неприступачне стеновите литије, које су сада готово у целини засуте новијим насипима. Ни садашња горњоградска зараван у доба антике није тако изгледала. Подужни гребен, у продужетку Кнез Михаилове улице, као највиша тачка тзв. „београдске греде" пресецао је овај простор образујући са бочних страна падине[13]. Посматран у целини, био је то нераван и неподесан терен за изградњу утврђења правилне основе. Са друге стране, уско приобаље на месту данашњег Доњег града, пружало је веома ограничене могућности за развој урбаних структура на том простору, што представља значајну чињеницу за разматрања проблема у вези са топографијом Сингидунума, о чему ће даље бити речи.

Структуре античког Сингидунума, будући да леже под темељима савременог града, сада су већ у великој мери уништене или недоступне истраживачима. Процес разградње античких здања, који је започео сигурно још у време Јустинијанове обнове града, настављен је све до наших дана. У ранијим раздобљима средњег века урбана зона некадашњег Сингидунума, по свему судећи пуна рушевина, била је изворište грађевинског материјала за скромне потребе града који је настајао. Градиво за бедеме и куле византијског кастела, подигнутог средином 12. века, добрим делом потиче од разрушених античких фортификација. У време изградње нових средњовековних утврђења, почетком 15. века, разрушени су, изгледа, сви видљиви трагови античких конструкција, посебно преостали бедеми каструма. У нове средњовековне фортификације уграђени су бројни антички квадери, делови стела и жртвеника, па чак и компактни комади некадашњих малтерних структура, најчешће подница. Делови римских бедема остали су под темељима или у језгру нових фортификационих траса, док су неки, прокопавањем тврђавских ровова, у целини разорени. Тако је страдао део С-И бедема каструма, а прокопавањем рова испред Ј-И бедема Горњег града уништен је старији културни слој са остацима римских здања. Нова велика разарања, античко наслеђе Сингидунума доживело је крајем 17. и у првим деценијама 18. века, у време обимних фортификационих радова и барокне реконструкције града. Изградњом нове бастионе трасе око Тврђаве разорен је средишњи простор каструма, а нивелационим радовима уништени су антички и средњовековни слојеви у средишњем делу Горњег града. Обим разарања био је још већи на простору некадашње урбане зоне Сингидунума. Изградњом нове аустријске бастионе трасе око ондашње београдске вароши, уништена је зона ширине 50 до 100 метара од Косанчићевог венца, преко Поп Лукине улице, затим између улица Топличиног – Обилићевог венца и Маршала Бирјузова, све до Трга Републике и даље Француском улицом низ дунавску падину. Трагови аустријских нивелација, са потпуним или делимичним уништавањем античких остатака, запажају се и на делу Кнез Михаилове улице, на простору где се некада налазила велика касарна принца Александра Виртенбершког. Трасирање и уређење савремених улица крајем 19. века било је такође праћено денивелацијама терена. Приликом просецања Париске улице и изградње трамвајске пруге уништен је цео јужни угао каструма са великим делом Југоисточног бедема све до некадашње главне јужне капије, односно места где се сада налази споменик Милану Ракићу. И трасирање улице Краља Петра (7 јула), од Узун Миркове низ дунавску падину, такође је било праћено денивелацијама и потпуним уништењем културних слојева до равни здравице. Насупрот томе, у нижим деловима дунавске падине, између улица Господар Јованове и Цара Душана, каснијим засипањима садашња раван тла је издигнута, тако да се гробови античке некрополе на том простору негде налазе и на дубинама од преко пет метара[14]. Обимна уништавања античких трагова, проузрокована нивелационим радовима при просецању садашњих градских саобраћајница, запажена су на ширем простору Поп Лукине улице, затим у доњем делу Бранкове, дуж целе улице Маршала Бирјузова и посебно у зони око Зеленог венца. На месту садашње пијаце све до средине прошлог века налазила се мочвара која је касније засута, тако да је у знатној мери измењен некадашњи рељеф на

11. М. Поповић, op. cit. 24.
12. Ж. Шкаламера–М. Поповић, op. cit, 216.
13. У односу на правце пружања бочних античких бедема, који су се налазили на рубовима падина, пад терена према југоистоку износио је око 15 м. на дужини од 220 м, а према краћој североисточној страни 6 м. у односу на дужину од 120 м.
14. В. Кондић, Римски налаз из Вишњићеве улице, Годишњак града Београда VII,(1960) 29.

овом простору. Наведени примери уништавања зона са културним слојем, нажалост, нису и једини на простору некадашње урбане зоне античког Сингидунума. Велике површине са траговима ранијих епоха трајно су изгубљене укопавањем подземних постројења савремених здања, као и градске инфраструктуре.

На релативно слабу очуваност трагова античких здања у Београду утицао је и квалитет материјала, односно камена од кога су грађена. У току досадашњих истраживања уочена је веома честа употреба локалног камена слабог квалитета. Овај меки пешчар, који истраживачи обично означавају као ташмајдански, мада потиче са разних каменолома у широј околини града, веома је неотпоран на атмосферилије и брзо се распада. Савремени примери показују да су неки налази саркофага и стела, откривени на некрополи Сингидунума у раздобљу између два светска рата, а потом изложени на отвореном простору, за само неколико деценија изгубили своје некадашње форме. Остаци стилобата са очуваним базама за стубове, откривени у току археолошких ископавања на простору парка Калемегдан, у току само једне зиме практично су се истопили. И неки од квадера бедема каструма убрзо после откривања показали су прве знаке распадања. Ове чињенице омогућавају да се поред слабе очуваности разуме и скоро потпуни недостатак архитектонске пластике као и значајнијих камених структура, што указује и на проблеме који прате покушаје презентације откривених остатака античког Сингидунума.

Досадашња истраживања, као и случајни налази, и поред чињенице да су велике површине са археолошким траговима у центру Београда трајно уништене, пружају основне елементе за разматрања некадашње топографије античког града. То питање заокупљало је пажњу свих ранијих истраживача, тако да је створена приближна слика распростирања Сингидунума, која би се после неких новијих сазнања само условно могла прихватити као релативно тачна. Наиме, топографска слика града посматрана је јединствено за раздобље од краја првог века наше ере па све до коначног хунског разарања 441. године, без издвајања појединих епоха. Такав приступ, међутим, показао се као неодржив. У развоју Сингидунума постоји неколико етапа које одсликавају промене у структури града, што се у великој мери одражавало и на његову топографију. Закључци о положају каструма, цивилног насеља и некропола, до којих су ранији истраживачи дошли, углавном би се могли односити на раздобље од краја другог века па до готске инвазије 378. године. За раније раздобље досадашњи закључци би се морали подврћи ревизији, уз разматрање свих расположивих података, посебно оних новијих, о којима ће даље бити нешто више речи. Сличан проблем се поставља и за позније раздобља, како оно до хунског разарања града 441, тако и епоху рановизантијске обнове у 6. веку.

Полазећи од онога што нам се чини неспорним, задржаћемо се прво на топографској слици града из времена његовог пуног успона током трећег и већим делом четвртог века. (План II) Легијски логор се у то време налазио на простору данашњег Горњег града Београдске тврђаве и парка Калемегдан. Било је то утврђење трапезасте основе, дужине 560 м, а ширине ужих страна 330, односно 380 м, са браћеном површином од готово 20 хектара. Осим овог основног простора, са два бедема која су се спуштала низ падину, био је обухваћен и део у приобаљу[15]. У току досадашњих истраживања откривен је део Северозападног бедема каструма са траговима капије према падини и остацима угаоне северне куле, од које се одваја део ка приобаљу, затим фрагмент Североисточног бедема са делом једне истурене квадратне куле под конструкцијом, односно у структури средњовековне фортификационе трасе, као и траг темељне зоне Југозападног бедема. Четврта, југоисточна страна каструма одређена је открићем остатака комплекса главне, јужне капије. Откривени делови античких бедема најчешће су очувани само у темељу, или негативима темеља. На деловима који су били под средњовековним фортификацијама, местимично је очуван један до два реда квадера. У питању су фино клесани блокови меког пешчара сложени у правилне редове. Међу квадерима у сачуваном делу Североисточног бедема налази се и једна сполија, односно преклесан део стеле, који би се према очуваном натпису могао датовати најкасније у прву половину 2. века[16]. За разлику од бедема, чији остаци пружају основне податке о положају и начину грађења античког утврђења, унутрашња структура каструма још увек је недовољно позната. У нешто боље истраженом јужном делу каструма откривени су остаци комуникација омеђаних портицима, које пратећи ортогоналну шему образују стамбене инсуле[17]. Нажалост, средишњи део логора, са про-

15. М. Поповић, Београдска тврђава, 27–32; допуњен план према исходима новијих истраживања Cf: Q. Bjelajac–V.Ivanišević, op. cit, 125
16. M. Mirković, IMS. vol. I, 81.
17. Д. Бојовић, Извештаји у Археолошким прегледима 18, (1976), 59–65. и 20, (1978), 51–56.

стором где се налазила команда легије, сада је готово у целини уништен. У приобалном делу, који је био брањен бедемима, откривен је комплекс сакралних здања, међу којима се налази и један мањи спелеум за који се претпоставља да је био посвећен богу Митри[18]. У време истраживања за остатке античких грађевина у приобаљу било је закључено да припадају простору канаба[19], што би се сада, након новијих сазнања, тешко могло прихватити.

Према расположивим подацима изградња камених бедема легијског логора у Сингидунуму не би се могла датовати пре краја другог или самог почетка трећег века[20]. На такво датовање, поред конструктивних одлика бедема и кула, указује и чињеница да главнина археолошких налаза са овог простора потиче из трећег и делом четвртог века, док је слој другог века овде знатно сиромашнији и само местимично јасно изражен[21]. Ову појаву, која није без значаја за даља проучавања античког Сингидунума, требало би у току будућих истраживања посебно проверити. Такође, један од циљева тих истраживања морао би да буде и покушај да се дође до сазнања да ли изградњи сталног легијског логора на истој локацији претходи привремени са земљано-палисадним фортификацијама, или би га требало тражити на другом месту, за шта има озбиљних индиција.

Уз легијски логор, односно јужно од њега, у овом раздобљу, односно током III и IV века, пружало се цивилно насеље. Простор урбане зоне Сингидунума доста је поуздано одређен и поред чињенице да су му управо рубна подручја делом уништена градњом варошких фортификација у 18. веку.То би било подручје најужег центра савременог града, омеђано Косанчићевим и Обилићевим венцем према западу и Тргом Републике према југу. Са истока и североистока трагови античких грађевина прате се до улица Симине, а местимично и Господар Јевремове, док је северни руб цивилног насеља био одређен положајем каструма. Главну комуникацију античког града, у односу на коју су биле трасиране остале улице, чинио је наставак *VIA CARDO* каструма, који је од јужне капије водио према југоистоку, настављајући се на пут ка Виминацијуму. Судећи према недавно откривеним остацима њена траса поклапала се једним делом са садашњом улицом Кнеза Михаила[22]. Настанак главне комуникације на овом правцу, чији се континуитет прати од антике до данас, условила је тада, као и касније, специфична конфигурација терена, односно гребен од кога се спуштају благе падине према обалама Саве и Дунава[23]. Друга паралелна комуникација поклапала се са правцем пружања садашње Васине улице[24]. Према досадашњим сазнањима главни градски трг – форум, са светилиштем посвећеним Јупитеру, налазио се на месту зграде Народне банке у улици Краља Петра. Од остале градске инфраструктуре античког Сингидунума има трагова канализационе и водоводне мреже, који услед веома фрагментарне очуваности не пружају могућност за шира разматрања.

О урбаној структури античког претече савременог града, услед слабе очуваности и ретких истражених примера, данас је тешко говорити. Трагови солиднијих зиданих здања, од којих су нека имала и остатке система за загревање, откривени су на више локалитета, али има се утисак да су такве грађевине у Сингидунуму биле релативно малобројне. Структура културног слоја, без значајнијих трагова грађевинског шута, указивала би да су куће античког града на овом простору биле скромније грађене претежно од лаких материјала, а и појава зидова без јачег малтерног везива није ретка. О изгледу зграда, њиховој спратности, као и густини насељености у урбаној зони Сингидунума, према досадашњим сазнањима, готово се ништа поуздано не може рећи. Трагови занатске делатности, која се изгледа одвијала на рубним деловима насеља, забележени су на неколико локалитета: код данашње Патријаршије и Конака књегиње Љубице[25], затим Народног позоришта[26] и у блоку између улица Јованове и Тадеуша Кошћушка[27]. Посматрано у целини цивилно насеље античког Сингидунума, односно његова ужа урбана зона

18. Љ. Зотовић, Религиозни споменици са територије Сингидунума, ин: Историја Београда 1, 101.
19. В. Кондић, Основни елементи топографије Сингидунума, 73.
20. М. Поповић, op. cit. 31–32.
21. Закључак је заснован на резултатима обраде покретних археолошких налаза и теренске документације са различитих локалитета Тврђаве и Калемегдана, која је извршена у документационом центру Научно–истраживачког пројекта за Београдску тврђаву.
22. Љ. Бјелајац – З. Симић, op. cit, 18–19.
23. М. Поповић, Подручје Кнез Михаилове улице у склопу урбаног језгра римског Сингидунума, Кнез Михаилова улица, заштита наслеђа – уређење простора, Каталог галерије САНУ 26, (1975), 10–14.
24. D. Bojović, Arheološki pregled 16, (1974), 92–94.
25. Заштитна ископавања Завода за заштиту споменика културе града Београда 1972 г. под руководством др. М. Поповића, није објављено.
26. Заштитна ископавања Музеја града Београда 1987. г. под руководством Д. Бојовића, није објављено.
27. Заштитна ископавања Завода за заштиту споменика културе града Београда 1992. г. под руководством З. Симића, није објављено.

1

2

1 Остаци комплекса јужне капије каструма у „Римској сали" Библиотеке града Београда

2 Остаци античке грађевине на пјацети Филозофског факултета, делимична реконструкција изведена савременим псеудо опекама

која се развила јужно од легијског логора, просторно је била релативно мала. Њена површина, по свему судећи, није прелазила 30 до 35 ха. Наравно, то није било и једино насељено подручје. На урбанизованом простору савременог Београда откривено је више изолованих мањих стамбених инсула, али оне битно не мењају напред изнети закључак.

За разлику од релативно скромног урбаног језгра, Сингидунум је имао простране некрополе које су га окружавале готово са свих страна. Главна, југоисточна некропола, пружала се дуж пута према Виминацијуму, на траси садашњег Булевара Револуције, обухватајући подручје до Техничког факултета, а између улица Македонске, Мајке Јевросиме и Ташмајдана са једне стране и улице Пролетерских бригада са друге стране. Друга, североисточна некропола спуштала се низ дунавску падину, готово до некадашње речне обале. Њена граница према насељеном подручју не може се прецизно повући, будући да се у једном раздобљу, највероватније током 4. века, сахрањивање врши и на простору где су предходно били занатски објекти, како то показују налази на раније поменутом локалитету између улица Јованове и Тадеуша Кошћушка. Трећа, просторно најмања некропола, налазила се уз југозападни руб насеља и обухватала је подручје Поп Лукине и Бранкове улице до Зеленог венца.

Као што се из напред изнетог могло видети, топографска слика града у време његовог пуног успона, током 3. и делом 4. века, релативно је јасна. Међутим, за раздобље које обележава настанак и прво столеће развоја античког града на месту савременог Београда, наша сазнања веома су оскудна. Разне претпоставке које су у том смислу

до сада изношене, најчешће недовољно утемељене, у будућим истраживањима морају се подвргнути ревизији. За сада се не може рећи када у Сингидунуму настаје први легијски логор, нити када започиње урбанизација простора око њега. Може се само претпоставити да би то могло бити раздобље од краја првог до средине другог века, мада се и ово датовање мора посматрати сасвим условно. Положај првог легијског логора земљано-палисадне конструкције, ранији истраживачи тражили су на месту каснијег каструма, односно на подручју данашње Београдске тврђаве, мада на том простору нису уочени трагови фортификација који би претходили изградњи камених бедема каструма. Ни археолошки налази из тог ранијег раздобља на истраживаним просторима Тврђаве нису бројни, а нема ни јасно издвојених слојева који би се поуздано могли датовати у последње деценије првог и почетак другог века. На другачије могуће решење овога проблема указали су новији резултати заштитних истраживања у Кнез Михаиловој улици 30, где су откривени остаци једног двојног шпицастог рова са трагом земљаног бедема[28]. Остаци ове фортификационе трасе могу се препознати и на неким раније истраживаним локацијама[29], тако да јој се правац може пратити од Змај Јовине улице па све до Кнез Михаилове 44. где се изгледа и завршава, будући да на том правцу у Кнез Михаиловој 48. нема њених трагова. Овај значајан налаз указује на могућност да се старија локација легијског логора можда тражи на поменутом простору. У том случају, земљано-палисадном фортификацијом било је опасано подручје између улица Кнеза Михаила и Браће Југовића, укључујући Студентски парк. Овом утврђењу могао би да одговара најстарији хоризонт откривен на пијацети испред Филозофског факултета, датован на прелаз из првог у други век, који одликују остаци кућа грађених од плетера[30]. Без довољно аргумената, за сада се само може претпоставити да је овај тип кућа чинио унутрашњу структуру брањеног простора. На такву могућност указују значајни слојеви изгореле земље са траговима плетера у насипу којим је засут двоструки шпицасти ров. Археолошки налази из ових слојева указују на последње деценије другог века као време када је ров засипан уз нивелисање околног простора, који је након тога урбанизован. Засипање рова јасан је *TERMINUS ANTE QUEM* за напуштање и рушење земљано палисадне фортификације, чији се настанак, за сада, још увек не може поуздано датовати. Такође остаје непознато где се уз ово претпостављено утврђење почело развијати цивилно насеље будућег муниципијума, које ће се после изградње зиданог каструма проширити и на простор порушених земљано-палисадних фортификација. Налази гробова у облику бунара, откривени испод споменика кнезу Михаилу и код старе зграде „Главњаче", сигурно означавају зачетке некропола које ће се касније ширити низ Дунавску падину и даље ка југоистоку, што указује на могућност да би најстарије трагове цивилног насеља можда требало тражити на просторима према Калемегдану и Косанчићевом венцу.

Топографска слика касноантичког Сингидунума из последњих деценија четвртог и прве половине петог века, односно раздобља између 378. и 441. године, такође нам је недовољно позната. Некадашња урбана зона цивилног насеља Сингидунума у овом раздобљу је делимично или готово у целини била напуштена. Трагови насеобинског слоја из овога раздобља откривени су само на уском простору око улице Краља Петра, односно у непосредној близини југоисточног бедема каструма. На осталом некадашњем простору античког насеља у то време врши се чак и сахрањивање, како то сведоче налази неких гробова са подручја Кнез Михаилове улице[31]. Преостала популација у овоме раздобљу повлачи се у оквире бедема каструма, где се затечена структура са ортогоналном шемом комуникација напушта и рурализује. Ретки трагови објеката, који би се могли датовати у ово време, указују на употребу дрвета као главног грађевинског материјала[32].

Веома оскудним подацима, када је у питању топографија античког претече савременог Београда, располажемо и за време рановизантијске обнове у 6. веку. У том раздобљу утврђење је сигурно смањено и ограничено само на површину садашњег Горњег града Београдске тврђаве[33]. Преостали део некадашњег каструма остао је, изгледа, као једини простор цивилног насеља. За сахрањивање се користи део

28. Заштитна истраживања 1992. године, резултати нису објављени.
29. Трагови дубоких укопа који се нису могли јасно растумачити откривени су приликом заштитних ископавања у Змај Јовиној улици, испод Делијске чесме и у Кнез Михаиловој 44. Cf. Љ. Бјелајац– З.Симић, Резултати заштитних археолошких ископавања на простору улице Кнеза Михаила, Годишњак града Београда XXXVIII, (1991), 17–21.
30. Д. Бојовић, Прилог урбаној историји Београда у периоду римске доминације, 16–21.
31. Љ. Бјелајац – З. Симић, op. cit, 28–29, Т. И.
32. Лј. Бјелајац – В.Иванишевић, оп. цит, 125.
33. М. Поповић, Београдска тврђава, (1982), 32–37.

старе североисточне некрополе, који је био најближи некадашњим бедемима легијског логора, како то показују резултати недавних истраживања између улица Тадеуша Кошћушка и Јованове.

Напред изнета запажања о топографској слици римског Сингидунума, траговима урбане структуре, као и степену њене очуваности, полазиште су за разматрања о могућностима презентације античког наслеђа у ткиву савременог града. Ту се одмах може уочити да располажемо са веома слабо очуваним остацима античких структура и да нам до сада откривени остаци зиданих грађевина репрезентују само једно, истина, најзначајније раздобље у историји Сингидунума. Са друге стране, слободне површине где се могу очекивати открића античких здања углавном су ограничене на простор Београдске тврђаве и парка Калемегдан, као и неке мање зоне на подручју некадашњег цивилног насеља Сингидунума. Ту су у досадашњој пракси и учињени први покушаји презентације и уклапања остатака античких здања у савремено ткиво града.

Као најуспелије остварење у том смислу издваја се презентација делова бедема каструма на три локације, од којих је сигурно најзанимљивија она испод зграде садашње Библиотеке града Београда. Приликом адаптације овог објекта за садашњу намену у простору унутрашњег дворишта, који није био поремећен укопавањем подрума, откривен је темељни део бедема каструма са једном од кула које су припадале систему одбране јужне капије. Срећним стицајем околности, управо на том месту у бедему се налази и отвор кроз који је у каструм улазила главна оловна цев римског водовода. Пројектом адаптације било је предвиђено да се у том простору изгради подземни депо за књиге, од чега се после овог налаза одустало. Уместо складишта, изграђена је једна подземна дворана у чијем су ентеријеру остали у целини сачувани откривени остаци фортификација са делом античког водовода[34]. Цело унутрашње уређење ове нове просторије – „Римске дворане", намењене мањим јавним скуповима, односно предавањима и камерним концертима, подређено је овом налазу. Уз остатке бедема изложени су примерци античке камене пластике из Сингидунума и подунавског дела римске провинције Горње Мезије, чиме је овај амбијент успешно допуњен. Уграђивањем откривених остатака у новоизграђени затворени простор, обезбеђено је њихово трајно чување без конзерваторских интервенција, као и презентација која омогућава стални узгредни контакт савременог човека са наслеђем једне давно минуле епохе. (Слика 1)

Сасвим другачији начин примењен је код презентације дела бедема каструма са североисточне стране Горњег града. Ту се остаци античке фортификације налазе уграђени у средњовековни бедем под зидном масом камене ескарпе и једне од бастаја на предњој одбрамбеној линији. Ради презентације ових старијих остатака, у једном одсечку дужине око 20 м, уклоњена је зидна маса средњовековне ескарпе, што је омогућило да се открије темељ са два очувана реда квадера античког бедема, као и унутрашњи део једне од кула. Цео овај простор конзерваторски је уобличен реконструкцијом још два реда квадера, чиме је учињен покушај да се што боље искаже некадашња конструкција античког зидног платна[35]. Оваквим, могло би се рећи, анатомским приказом, јасно је показана стратиграфија фортификација на овом делу Горњег града Београдске тврђаве, али је у извесној мери нарушен интегритет средњовековне одбрамбене линије, која је управо на том простору најбоље очувана. На трећој локацији, са северозападне стране Горњег града, остаци античког бедема у висини само једног реда квадера очувани су непосредно испод темеља млађих фортификација. Њихова презентација на овом простору била је стога могућа једноставном денивелацијом терена, уз делимично подзиђивање познијег бедема.

За разлику од остатака бедема легијског логора, трагове античких грађевина откривених у току археолошких ископавања до сада није било могуће презентовати. За то постоји неколико разлога. Остаци грађевина у Доњем граду, посебно комплекс за који се претпоставља да је имао сакралну намену, леже на котама које су сада водоплавне током већег дела године. На то је пресудан утицај имало опште подизање нивоа подземних вода после изградње бране на Ђердапу. Та околност не само да онемогућава презентацију, већ знатно отежава и сама истраживања античких и средњовековних слојева на већем делу Доњег града. У Горњем граду, будући да је претежан део старијих археолошких слојева уништен или се налази под високим насипима, у току досадашњих истраживања откривани су само мањи фрагменти античких зидова. Изузетак представљају остаци једног хореума, пронађени на простору уз данашњу Сахат капију, који су очувани само у доњем делу темеља[36].

34. Радове на адаптацији зграде бившег хотела „Српска круна" изводио је Завод за заштиту споменика културе града Београда, према пројекту арх. С. Вученовића.

35. Радови су изведени према пројекту арх. М.. Вуловић.

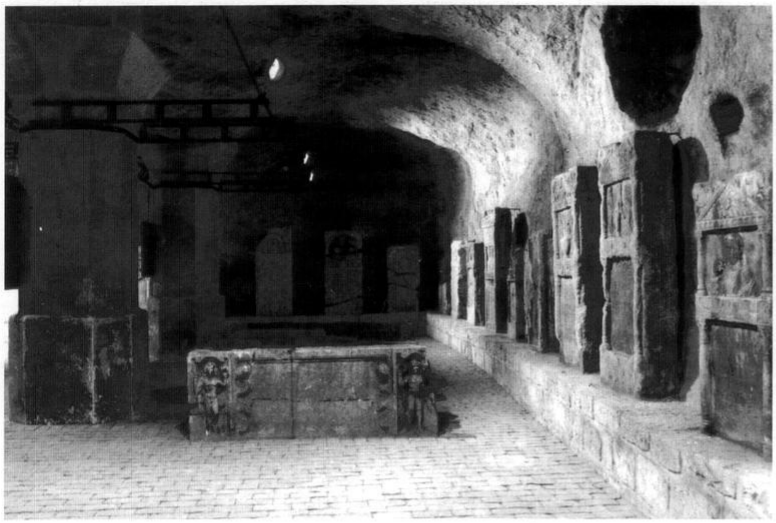

3

4

3 Детаљ ентеријера Великог барутног магацина у Доњем граду са поставком античких камених споменика

4 Камени споменици са некрополе Сингидунума изложени на Горњем граду

Стање очуваности ове значајне грађевине није омогућавало презентацију њених остатака. Као једино решење постојала је могућност да се њена основа прикаже само као цртеж у равни тла, али од тога се одустало због лоше прегледности, као и чињенице да би такав начин презентације био можда разумљив за стручњаке, али не и за обичног посетиоца.

Ни на простору парка Калемегдан трагови античке архитектуре нису презентовани. На то је утицала слаба очуваност откривених делова грађевина и, посебно, веома лош квалитет уграђеног камена, који се, изложен атмосферилијама, веома брзо распада. Међутим, осим овога постоји још један, чини нам се, значајнији разлог. Простор Калемегдана, као најстаријег градског парка представља посебну споменичку вредност, независну од чињенице да се налази у оквиру заштићеног комплекса Београдске тврђаве. Откривањем античких остатака на већим површинама и њиховом презентацијом, у знатној мери би се нарушио амбијент овог познатог парка. Тако је у овом сукобу различитих вредности културног наслеђа превагу однело оно које је ближе потребама савременог грађанина.

Проблем са траговима грађевина на простору некадашњег цивилног насеља римског Сингидунума и могућностима њихове евентуалне презентације још је сложенији. Интензивном изградњом савременог града током овог столећа, остаци античких здања су готово по правилу у целини уништавани, најчешће без икакве документације. Само у ретким случајевима била су могућа заштитна истраживања праћена

36. Археолошка истраживања у оквиру Научно-истраживачког пројекта за Београдску тврђаву 1989 г. Резултати нису објављени.

тежњама да се откривени фрагменти античких структура презентују и уклопе у савремено уређење урбаног простора. Први покушај у том смислу забележен је крајем шездесетих година на простору Студентског парка. Приликом заштитних истраживања ту су били откривени остаци мањих терми из 3 – 4. века[37]. Делови зидова више просторија са хипокаустом и две мање писцине, иако само делимично очувани до равни подова, као и чињеница да је објект био готово у целини истражен, утицали су на одлуку да се откривени остаци конзервирају уз мање реконструкције и презентују у оквиру уређеног простора парка. Пројектом је било предвиђено да се остаци терми прикажу у равни некадашњег терена, а да се висинска разлика до садашњег нивоа парковских стаза реши, као што је то уобичајено, косим затрављеним земљаним шкарпама[38]. Ова пројектна замисао, која је била остварена у целини, представљала је добар покушај да се приказивањем откривених остатака терми обележи један од ретких преосталих трагова античке урбане структуре у језгру савременог града. Нажалост, ово остварење није било дугог века. Слабим одржавањем, а посебно небригом и деструктивним односом грађана, овај уређени простор је веома брзо деградиран, а презентовани остаци архитектуре изложени уништавању. Јасно се показало, и поред ангажовања стручњака, да је грађанима овакав вид презентације неразумљив. Остаци античке грађевине, приказани практично у затеченом стању, односно без знатнијих обнова које би својим волуменом јасније одредиле некадашњу функцију простора, за просечног грађанина представљају рушевину без смисла. То је један од битних чинилаца који, нажалост, често условљава негативан однос према наслеђу, што се углавном одсликава кроз незаинтересованост, али и деструктивно понашање. Уз суочавање са овим проблемом и чињеницом да је угрожен опстанак откривених остатака, морала се донети одлука да се цео овај локалитет затрпа и тако сачува за неку будућу генерацију Београђана, која ће према античком наслеђу имати позитивнији однос.

Други покушај презентације античких остатака унеколико се разликује од примера из Студентског парка. На пијацети испред нове зграде Филозофског факултета, приликом заштитних истраживања у најмлађем античком хоризонту, датованом у 3 – 4. век, откривени су и остаци зидане архитектуре[39]. У питању је део једног пространијег здања, од кога су преостали углавном темељни остаци три мање апсиде, као и трагови зидова са источне стране. Од откривених остатака сачуван је само зид са апсидама, док је све остало уништено укопавањем подземних постројења нове зграде факултета. Ни оно што је преостало услед слабе очуваности није било погодно за презентацију. У таквој ситуацији, начињен је покушај да се откривене античке структуре у савременим материјалима искажу у оквиру просторног уређења пијацете, и то исцртавањем у плочнику или делимичним надзиђивањем. Тако су над очуваним остацима, који су остали под земљом, делимично реконструисане све три апсиде уз бочну фасаду Капетан Мишиног здања, док су трасе порушених зидова приказане само у плочнику[40]. Као градиво за овај захват, у недостатку античких опека, коришћене су имитације, односно бојени бетонски блокови. (Слика 2) Овакав начин презентације показао је знатне слабости. Фрагмент античке архитектуре делимично исказан у савременом материјалу, уз немогућност сагледавања целине објекта, чак и за стручњаке делује неразумљиво и не доживљава се као део споменичког наслеђа једне давне епохе, већ делује као део савременог уређења. У оквиру целине мермерног плочника пијацете, трасе порушених античких зидова обележене бетонским псеудо опекама, стварале су утисак накнадних закпа што је било у супротности са основном идејом да се трагови античког града приближе савременим Београђанима. То је био разлог да се приликом недавне обнове дела плочника пијацете, приликом подизања споменика Његошу, овакво површинско обележавање порушених античких зидова уклони.

Могућност презентације неких фрагмената једног монументалног здања римског Сингидунума указала се након вишегодишњих археолошких ископавања испод порушене зграде Народне библиотеке на Косанчићевом венцу. Ту су испод нивоа пода подрума, односно 3 до 4 м испод равни уличног плочника, делимично откривени остаци једне веће римске грађевине са траговима хипокауста[41]. Очувани остаци зидова, иако веома фрагмен-

37. Д. Бојовић, Римске терме у парку на Студентском тргу у Београду, Годишњак града Београда XXIV, (1977),5–20.

38. Радове на конзервацији и презентацији остатака терми у Студентском парку извео је Завод за заштиту споменика културе града Београда према пројекту арх. Р..Божовић.

39. Д. Бојовић, Прилог урбаној историји Београда у периоду римске доминације,5 – 25.

40. Пројекат презентације израђен је у Заводу за заштиту споменика културе града Брограда, аутор арх. С. Иванчевић.

41. Г. Цветковић, Д. Миловановић, М. Мурављов, На згаришту Народне библиотеке у Београду, Меморијални и археолошки споменици, Саопштења XX – XXI, Републички завод за заштиту споменика културе, (1988/89), 147 – 180.

тарни, пружају могућност за презентацију у оквиру једне затворене подземне просторије, како је то и предвиђено идејним пројектом аутора истраживања[42]. Оваквим начином презентације било би омогућено трајно чување античких остатака и њихово евентуално уклапање у будуће реконструисано здање старе Народне библиотеке. На тај начин, у затвореним просторима савремене намене, фрагменти римске архитектуре нашли би се у функцији заштићеног експоната свакодневно доступног посетиоцима.

Наведени примери представљају за сада једине покушаје да се у језгру савременог града обележи античко наслеђе. Међутим, тиме нису исцрпљене све могућности за сусрет савремених грађана са остацима римског Сингидунума. Бројни налази стела и саркофага са некропола које су окруживале антички град, прикупљани више од једног столећа, све до недавно били су недоступни широј јавности. Уређењем лапидаријума у просторијама Великог барутног магацина у Доњем граду учињен је покушај да са тај значајан фонд конзервира и на одговарајући начин презентује. Уз зидове једне од сала овог аустријског здања из 18. века, изложене су стеле и жртвеници, док су у средишњем делу и приступном ходнику постављени саркофази и фрагменти архитектонске пластике[43]. Цео овај простор, већим делом исклесан у стенама, који се од недавно користи за одржавање културних манифестација, пружа бројним посетиоцима могућност доживљаја и античких споменика, али не као обичних експоната већ битних елемената целокупног амбијента. Осим ове поставке у Великом барутном магацину, налази споменика са некропола Сингидунума изложени су у оквиру једне мање целине и на Горњем граду Београдске тврђаве. Неколико саркофага и једна стела, постављени су на отвореном простору, са циљем да посетиоцу у једном детаљу дочарају изглед античке некрополе. [44] (Слика 4)

Посматрајући досадашње резултате истраживања трагова античког Сингидунума, као и покушаје да се нешто од откривеног и прикаже, намећу нам се неки од општих закључака. Већ на први поглед јасно се да уочити да се урбана структура античког града, претече савременог Београда, није одликовала бројнијим солидно грађеним здањима од којих би се могли очекивати боље очувани остаци, подобни за евентуалну презентацију. Зграде Сингидунума најчешће су, изгледа, биле грађене од лаких материјала који остављају незнатне археолошке трагове. Главну зидану конструкцију представљали су бедеми легијског логора, од којих су, и поред свих рушења, сачувани знатни остаци. То је чињеница која је пресудно утицала и на прве покушаје да се трагови античког наслеђа презентују и учине доступним савременом грађанину. Приказани делови фортификација, као што смо напред видели, представљају успеле покушаје у том смислу. Решење које је остварено у подземном простору, односно „Римској дворани" Библиотеке града Београда, сигурно се издваја као један од најбољих модела када је реч о уклапању античких остатака у савремене структуре града. Слично решење, као што је то и замишљено, могло би се остварити и када су у питању ископине на Косанчићевом венцу. За разлику од ових позитивних искустава, решења примењена на Пијацети Филозофског факултета и у Студентском парку представљају неуспеле покушаје, које у случају будућих открића не би требало поновити. Остаци зиданих античких здања у оквиру некадашње урбане зоне Сингидунума готово по правилу слабо су очувани, најчешће искључиво у темељима или у равни хипокауста. Такве структуре омогућавају практично само презентацију затеченог стања фрагмената грађевинске целине, без елемената за знатније реконструкције које би просечном посетиоцу помогле да схвати функцију и значење изложеног античког здања. Са друге стране, конзервирани остаци зидова у слободном простору, изложени дејству атмосферилија, брзо пропадају, чак и у случају редовног одржавања. Неки примери показују да у таквим условима, после две до три деценије, оригиналне структуре готово у целини ишчезну током честих конзерваторских интервенција. То практично значи да се оваквом презентацијом, у нашим климатским условима, губи изворни остатак, а да при том основни циљ, уклапање наслеђа у савремену урбану структуру, остаје под знаком питања. Стога нам се чини да јединог оправдања има презентација археолошких остатака у покривеним просторима или, где је то могуће, евентуалним уклапањем у новоизграђене структуре. Међутим, то нису и једине могућности да се наслеђе римске епохе прикаже у просторима савременог града. Уместо остацима античке архитектуре, најстарије раздобље урбане историје Београда могуће је обележити и другим археолошким налазима. Као први покушај у том смислу замишљено је да се у ентеријеру нове

42. Ибид, 158–166.
43. Изложба античких споменика у Великом барутном магацину постављена је крајем седамдесетих година према пројекту арх. М. Палишашког.
44. Поставка изведена 1992. године према замисли М. Поповића.

пословне зграде Генекса, у Кнез Михаиловој 30, изложе неки од покретних археолошких налаза са овог локалитета. Уз одговарајућа објашњења, предмети свакодневне употребе грађана Сингидунума, изложени погледу савремене публике, дочаравали би наслеђе једне давно минуле епохе. Значајна могућност за остваривање једне сличне замисли могла би се у ближој будућности остварити на једном делу улице Краља Петра. Наиме, програмом уређења подручја Кнез Михаилове улице предвиђено је да се простор пешачке зоне прошири и на део поменуте улице према згради Народне банке – некадашње претпостављено подручје античког форума. У оквиру новог просторног уређења могло би се предвидети и постављање неког од жртвеника који су се некада налазили на форуму. Можда би као најподеснији за ову сврху био велики мермерни жртвеник откривен пре више деценија у Делијској улици.

Закључујући ово разматрање остајемо у убеђењу да и поред свих отежавајућих околности, ипак постоје могућности да се у средишту савременог Београда искажу трагови његовог дугог трајања. То је посао који захтева сталну сарадњу археолога, посленика на заштити споменичког наслеђа, урбаниста, али и градске управе. Други пресудни чинилац је однос грађана према траговима прошлости, што, када су у питању Београђани, не оставља места оптимизму.

R e s u m e

Marko Popović

TRACES OF ANCIENT SINGIDUNUM IN THE URBAN NUCLEUS OF THE MODERN TOWN

In this paper the author publishes the state of exploration and preservation of the remains of Roman Singidunum and discusses the transformation of the terrain in the inner urban zone of Belgrade, from antiquity to the present (Plan I). Based on the results of archeological excavation performed to date, he goes on to present the basic topographical characteristics of the ancient city, identifying the four major phases. The oldest era, with its assumed earthworks and palisade fortifications of the legion's camp, ended in the second half of the II century AD. The period of the city's greatest rise, during the III and IV century, is reflected in the topographical situation: the legion's camp and the urban settlement with surrounding necropoles spreading over the area of the present day fortress of Belgrade and Kalemegdan park (Plan II). The period which lasted between the Gothic invasion of 378 and the final destruction of the city by the Huns in 441, marks the decline of the ancient city and the withdrawal of the surviving population into the defended enclosure of the castrum. The last phase in the life of Singidunum is tied to the short-lived renewal of the city in the VI century.

Further on in the text, in a critical review, the author lists examples of presenting the remains of fortification walls of the castrum (Pl. 1–3), the Roman baths in Students' Park (Pl. 4), a building by the Faculty of Philosophy (Pl. 5) as well as of the Singidunum necropolis (Pl. 6 and 7).

Finally, the closing paragraphs are dedicated to the future presentation of the heritage of antiquity within the modern urban nucleus of Belgrade. The author points out that the existing possibilities for such a feat are very restricted and argues in favor of fitting the fragments of ancient structures into the closed spaces of new buildings.